

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԵՐՆԱԽԱՎԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ուրարտական մշակույթի հուշարձանները ստեղծվել են, ճնշող մեծամասնությամբ, պետական իշխանությունների կողմից: Վանի արքաները ուժով են դրավել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանները (Հիմնականում իրար հաջորդող ևրեք ականավոր արքաների՝ Իշպուհինի, Մինուայի և Արգիշթի 1-ի ջանքերով) և ուժով պահել իրենց իշխանության տակ: Հաջորդ արքաներն անընդհատ արշավանքներ են կաղմակերպել լեռնաշխարհի վաղուց ի վեր «նվաճված» երկրամասերի դեմ: Ամենուրեք հիմնվել են քաղաքներ և ամրոցներ, որոնք բնակեցվել են պետությամբ լայլ, թեև էթնիկապես ոչ միասեռ, երբեմն լեռնաշխարհի այլ շրջաններից բերված բնակչությամբ: Այդ կենտրոններում են տեղայնացած ուրարտական մշակույթի հուշարձանները, խեցեղենից մինչև տաճարներ, իսկ մնացած բնակչությունը գտնվել է ուղղակի վերահսկողությունից դուրս, շարունակել իր հին, ուրարտական-պետականից էականորեն տարբերվող մշակույթն ու կենսակերպը և իշխանությունների նկատմամբ հաճախ ունեցել է թշնամական կեցվածք:

Ուրարտական պետական մշակույթին դժվար է միարժեքորեն ինչ-որ էթնիկական հիմքեր վերագրել. ակնհայտ է, որ այն ստեղծվել է ասորեստանյանի հզոր ազդեցությամբ: Ուրարտուն պետական իշխանության մի կառույց էր, ուր չկար կենտրոնի և ծայրամասի, պաշտոնական-արքունական և ենթակա շրջանների մշակույթային ընդհանրություն: Այս խնդիրների համակողմանի քննարկումը թույլ է տվել կարծիք հայտնել, որ պետությունը, կրոնը, գիրը և պետության մյուս ատրիբուտները ստեղծողները, հավանաբար, եղել են չափազանց փոքրաթիվ ուրարտերեն խոսող մի հանրույթ, կազմել է կայսրության կորիզը, իսկ Հիմնական բնակչությունը բաղկացած է եղել այլ տարրերից¹:

Հայկական լեռնաշխարհի նման լայնատարած լեռնային երկիրը մինչև մեկ պետության մեջ միավորվելը չէր կարող լեզվական առումով միատարր լինել: Երկրի արձանագրությունների լեզուն ուրարտերենն է. հնարավոր է, որ եղել են նաև ուրարտերենին ազգակից բարբառներ: Լեռնաշ-

¹ P. Z i m a n s k y. Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire.— „Bulletin of American School of Research“, 299-300, 1995. տե՛ս և նույնի՝ Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu.— In: «Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family». Washington, 2001. P. Z i m a n s k y, E. C. S t o n e. Recent Excavations at Urartian Fortress of Ayanis.— In: „Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond“. Los Angeles, 2003. Որպես շատ փոքրաքանակ վերնախավի կողմից ստեղծված մեծ ու կենտրոնացված պետության օրինակ, Զիմանսկին բերում է ինկերի կայսրությունը:

խարհի հարավում խոսվել է թերևս խուռիերեն և սեմական լեզուներով՝ ասուրերեն և արամեերեն: Հայերենի ներկայությունն Ուրարտուում ներկայումս կասկած չի հարուցում: Բոլոր իրազեկ ուսումնասիրողների կարծիքով ուրարտերենում կան հայկական փոխառություններ, այսինքն՝ ուրարտերենն ու հայերենը շփման մեջ են գտնվել իրար հետ մինչև Ուրարտուի ձևավորումը²: Ուրարտուում և հարակից տարածքներում հնում խոսել են ևս երեք խմբի հնգեվրոպական՝ անատոլիական, հնդիրանական և բալկանյան լեզուներով³:

Ընդունված տեսակետների իներցիայով չհաշկանդված գիտական մտեցում որգեղբելու դեպքում կարելի է կարծել, որ այդ «ուրարտախոս» զանգվածը կարող էր լինել ոչ միայն փոքրաթիվ, այլև, ինչպես շատ այլ էթնիկական հանրություններ, ձևավորված լինել բարդ գործընթացների արդյունքում:

3. Urartu-ի նախնական ձևերն են համարվում ասորեստանյան աղբյուրների Uruatri/u- (մ.թ.ա. XIII դ.) և Uraṭri- (մ.թ.ա. X դ.) անվանումները, տեղայնացած Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում՝ Կորդվաց Արարատ լեռան (ներկայումս՝ Զուղբի) շրջանում և հարակից տարածքներում⁴: Ուրարտական դիցարանի առաջին երկու աստվածները՝ Խալդեի և Թեյշեբայի պաշտամունքի կենտրոնները գտնվում էին համապատասխանաբար Արգինիում (ասուր. Մուծածիր) և Կումենուում (Կումմե): Արգինին գտնվել է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, ներկայիս Ռովանդուգի, իսկ Կումենուն՝ Նիբուր լեռան (ներկայումս Զուգբի դաղ) շրջաններում: Այս երկու երկրներն էլ գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում և դուրս են եղել բուն Ուրարտուի տարածքներից:

Գերագույն եռյակի երրորդ աստված Շիվինիի պաշտամունքի կենտրոնն էր մայրաքաղաք Վան-Տուշպան: Դիցարանի այս կառույցը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Շիվինին մեծ աստվածն էր Վանի շրջանի հին բնիկների, որոնց տիրել էին հարավից՝ Արգինիից և Կումենուից եկած նվաճողները:

Ուրարտերենն ազգակից է խուռիերենին, բայց ուրարտական դիցարանը նշանակալիորեն տարբերվում է խուռիականներից (րնդ-հանրապես, խուռիական և ուրարտական պատմամշակութային ընդհանրությունները

² Ուրարտերենում և Ուրարտուի անվանաբանության մեջ ընդգծված հայկական տարրերի վերաբերյալ տե՛ս Բ. Առաքելյան, Գ. Զահրավյան, Գ. Սարգսյան. Ուրարտու-Հայաստան. Երևան, 1988, էջ 148-161: Նույնիսկ Հայերին Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում համեմատաբար ուշ զարաչրջանով թվագրող Ի. Դյակոնովը գտնում էր, որ ուրարտերենում փոխառություններ կան հայերենից, այսինքն՝ հայերենը շփման մեջ է գտնվել ուրարտերենի հետ Ուրարտուի կազմավորումից ավելի վաղ, տե՛ս I. M. Diakonoff. First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia. – “Annual of Armenian Linguistics”. V.13, 1992, p. 52-53: Այս հոդվածում հեղինակը գրում է, որ հայերն են կաղմել Ուրարտուի ռազմական գասը, ինչը գալիս է նրա՝ հայերին ռազմաշունչ գաղթականություն համարելու վարկածից:

³ Լեռնաշխարհի արևմուտքի «ուլտիթական» պետությունների լեզուն եղել է անատոլիական լուվերենը: Ուրարտուում հայկական, թրակյան և իրանական տարրերի վերաբերյալ տե՛ս Գ. Զահրավյան. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան. Երևան, 1987, էջ 434-435, 443-445, Ուրարտու-Հայաստան, էջ 153:

⁴ Н. В. Арутюнян. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970, с. 17.

թույլ են արտահայտված)⁵: Ուրարտական աստվածները, մեկ-երկու բացառությամբ, համապատասխանություններ չունեն խոռոիական դիցարաններում, որոնք և՛ կազմով, և՛ կառուցվածքով արմատապես տարբերվում են ուրարտականից⁶: Ուրարտական դիցարանը հայտնի է Իշպուլինի և Մինուա արքաների «Մհերի դռան» մեծ արձանագրությունից (մ.թ.ա. IX դ. վերջ), ուր ներկայացված են մի քանի տասնյակ աստված, նրանց հիերարխիան, յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհերի կարգը, թիվը և ժամանակը: Դիցարանի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը դրա վառ արտահայտված եռամաս կառույցն է: Այն գլխավորում են զերազույն աստված Խալդին, ամպրոպի ու փոթորկի աստված Թեյեբան և արևի աստված Շիվինին, որոնք միասին հանդես են գալիս բազմաթիվ բանաձևերում: Աստվածուհիների ցանկը ևս գլխավորում են երեք աստվածուհիներ, հիշյալ մեծ աստվածների կանայք: Եվ աստվածները, և՛ աստվածուհիները բաժանվում են երեք խմբերի. աստվածների ցուցակում հիշվում են բազմաթիվ եռյակ սրբություններ՝ համադրված երեք մեծ աստվածներին⁷:

Թեև դիցաբանական եռյակներ հայտնի են և՛ Հնդեվրոպական, և՛ ոչ Հնդեվրոպական ավանդույթներում, բայց ուրարտական դիցարանի եռյակ հատկանիշները համադրելի են հատկապես Հնդեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսություն» և եռամաս դիցարանների հետ (ըստ Ժ. Դյուվեյլի տերմինաբանություն)⁸: Ընդ որում, եռաֆունկցիոնալ ստորաբաժանման սկզբունքը բնորոշ չէ բոլոր Հնդեվրոպական դիցարաններին. օրինակ, Հին անատոլիական խեթալուսիական ավանդույթում այն դժվար է բացահայտել: Խոռոիականներից էպեոս տարբեր, այգքան ընդարձակ ու մանրամասնորեն կանոնակարգված կառույցը, ակնհայտորեն, ոչ թե խոռոաուրարտական մի ցեղի համայնքային պարզ կրոնի արտահայտություն է, այլ պետականորեն ուղղորդված որոշակի աստվածաբանական մտքի գործունեություն արգյունք⁹: Այն ընդգրկել է լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների աստվածներ և քաղաքական պատվերով ձևավորված պետական կայսերական կրոնի մի դրսևորում է:

Գերազույն աստված Խալդին սկսում է հիշվել Իշպուլինի արքայի արձանագրություններում, որի քաղաքական կամքով էլ, հավանաբար,

⁵ Г. В и л ь х е л ь м. Древний народ хурриты. М., 1992, с. 76.

⁶ I. M. D i a k o n o f f. Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians.— In: „Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians“. Winona Lake, 1981, p. 83.

⁷ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 27–32, հարցի դրականությամբ:

⁸ Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը.— «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ) 2002, № 2 (օրինակ, Ասորեստանում հայտնի է Աշշուր, Շամաշ և Ադադ աստվածների եռյակը, բայց այստեղ ամպրոպի աստվածը երրորդ տեղում է, որը չի համապատասխանում Հնդեվրոպական եռյակների կարգին): Ուրարտական դիցարանի կառույցի համապատասխանությունը Ժ. Դյուվեյլի վերակազմությունը բացառիկ է. այն շատ առումներով ավելի «դյուվեյլյան» է, քան որևէ Հնդեվրոպական դիցարան (այսպես, եթե Հնդեվրոպական դիցարաններում առանձնահատուկ եռամաս ֆունկցիոնալ կառույցն է հայտ է գալիս որոշակի վերակազմության արդյունքում, ապա ուրարտականի դեպքում դա բացահայտ է):

⁹ Ուրարտուի կրոնի՝ պետական լինելու վերաբերյալ տե՛ս M. S a l v i n i. Le pantheon de l'Urtu et le fondement de l'etat.— In: „Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico“, 6, 1989, p. 82. Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը. Երևան, 1930:

ներգրվել և պետութային գերադուլն աստծու կարգավիճակ է ստացել այդ պաշտամունքը¹⁰: Խալգի, Թեյշեբա, Շիվինի եռյակով առաջնորդվող կայսերական կանոնակարգված դիցարանն էլ ներկայացվել է «Մհերի գուան»՝ Իշպուհինի և նրա որդի Մինուայի միացյալ արձանագրության մեջ: Կտրելի է ենթադրել, որ այն ևս ձևավորվել և համակարգվել է այդ արքաների քաղաքական կամքով: Այսպիսով, հավանական է, որ Իշպուհինի, Մինուան և նրանց քրմութունը եղել են հնդեվրոպական եռամաս գաղափարախոսության կրողներ, այսինքն՝ ունեցել են հնդեվրոպական (ոչ անատոլիական) ծագում:

Ուրարտուի էթնիկական իրագրության վերաբերյալ մենք կարող ենք դատողություններ անել երկրի անվանաբանության հիման վրա: Մարդկանց էթնալեզվական պատկանելության ամենաէական կովանը կարող է լինել նրանց անունների՝ որևէ լեզվին պատկանելը: Մինչաքեմենյան Հին Արևելքում կրոնական պաշտամունքները եղել են բացառապես համայնքային՝ սահմանափակված տվյալ համայնքի տարածքում, և պաշտամունքն էլ իրականացվել է համայնքի լեզվով: Չեն եղել տարբեր էթնոսներ ընդդրվող մեծ կրոններ և դրանց համապատասխան դավանաբանական անձնանուններ: Անձնանունները սովորաբար որոշակի իմաստ են ունեցել մարդկանց մայրենի լեզվում. բացառության կարգով հանդիպում են հին, ենթաշերտային լեզվի անուններ¹¹: Ուրարտուի իշխող արքայատոհմը, հավանաբար, ծագում էր Խալգիի պաշտամունքի կենտրոնի շրջանից (այլ կերպ անբացատրելի կլինեք պետութային տարածքից դուրս գտնվող այդ քաղաքի աստծու գերագույն հոգակումը)¹²: Արքայատոհմի անունները չեն ստուգաբանվում ուրարտերենով և զուգահեռներ չունեն այլ հինարևելյան ավանդույթներում: Նրանց մի մասը կրկնվում է մի քանի անգամ (չորս Սարգուրի, երկու Արգիշթի, չորս Ռուսա): Ընդ որում, *Rusa* անունն ակնհայտորեն ուրարտական չէ՝ ուրարտերենում, ինչպես և խուռերենում, հայերենում, անատոլիական լեզուներում և հունարենում, բարբելի կարող սկսվել *ῥ-*ով¹³: Երկու անուններ պարզորոշ զուգահեռներ ունեն բալկանյան անվանաբանության մեջ¹⁴: *Minua*-ն (սեպագիր *Meinua/Menua*) ուղղակի նույնական է հունական *Μινῶας*-ին, մինյուլացիների (արգոնա-

¹⁰ M. Salvini. La formation de l'état urartéen.— „Hethitica“, 8, 1987, p. 405. Ն ու յ ն ի՝ Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'état, p. 83, 85. Ն ու յ ն ի՝ Geschichte und Kultur der Urartaer. Darmstadt, 1995, S. 39.

¹¹ И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 242, примеч. 136. Ն ու յ ն ի՝ Типы этнических передвижений в ранней древности.— „Древний Восток“, 4. Ереван, 1983, с. 15.

¹² Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, с. 368.

¹³ Այդ անունն, այսպիսով, հնարավոր չէր անխաթար արտասանել ուրարտերենում. ասորեստանցիները, որոնք լսել էին այն ընդամենը ուրարտերեն խոսքում, տառադարձել են որպես *Ursa*, տե՛ս М. Л. Хачикян. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985, с. 143, прим. 77.

¹⁴ Ուրարտական անունների մի շարք արևմտյան զուգահեռներ (ոչ բոլորն ընդունելի) առաջարկել են Պ. Կրեյմերը և Ռ. Այսլերը, տե՛ս K. F. Lehmann - Haupt. Armenien einst und jetzt. B. 2, H. 2. Berlin, Leipzig, 1931, S. 902-903.

վորդներ) ցեղի էպոնիմին¹⁵ (անվան հնագույն հնչողութունն է *Minuas*, որը գասական հունարենում դարձել է *Minúas*, ապա, նոր հունարենում՝ *Minias*): Յեղանունների և համապատասխանաբար էպոնիմների ամենահին և ամենահաճախ հանդիպող նշանակությունն է «մարդ»¹⁶. ըստ այդմ, հնարավոր է մեկնաբանել հնդեվրոպական *mVnu- «մարդ» տերմինով (հնարավոր է, իբրև «մտածող», հմմտ. *men- «մտածել»)¹⁷:

Argisti-ի համար հմմտ. Ἀργιστής «սպիտակ, փայլուն» և Ἀργεστής «Արագ», իրրև քամու մակդիր կամ առասպելաբանական անվանում (ուրարտ. št-ն համապատասխանում է հայ. ստ-ին¹⁸), հմմտ. հնդեվրոպական *Harg-՝ «փայլուն», «արագ»¹⁹: Ἀργιστής-ն էսքիլոսի «Պարսիկներում» հիշվում է որպես պարսկական անուն, բայց այն պարսկերենով չի ստուգաբանվում և կարող է վկայել պարսիկների և Ուրարտուի իշխող վերնախավի հին կապերի մասին²⁰:

Հնդեվրոպական ստուգաբանություններ կարող են առաջարկվել արքայատոհմի նաև մյուս անունների համար:

Arami. Համապատասխանում է հայոց Արամ նահապետի անվանը: Համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս ծագում է հնդեվրոպական *rēmo- «թուխ, սև» արմատից²¹:

¹⁵ Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը. Երևան, 1997, էջ 96-100:

¹⁶ Б. Б. Н и к о н о в. Этнонимия. — В кн.: „Этнонимы“. М., 1970, с. 15-16.

¹⁷ Minuas-ի հնդեվրոպական բնույթի մասին կարող է վկայել այն հանգամանքը, որ հունական առասպելաբանության մեջ բնիկ հնդեվրոպական համարվող հազվագյուտ նբուշներից մեկն այդ արքայի և նրա նախորդների վեպն է (Պապսանիաս IX.34 հտն. տե՛ս F. V i a n. La triade des rois d'Orchomene: Etéocles, Phlégyas, Minyas.— In : «Hommages à G. Dumézil», Brussels, 1960): Հնդեվրոպական «մարդ» տերմինը վերականգնում էին որպես *mānu-, բայց ներկայումս այն ներկայացվում է որպես *mVnu-, որտեղ V-ն չճշգրտված ձայնավոր է, տե՛ս J. P. M a l l o r y, D. Q. A d a m s. Encyclopaedia of Indo-European Culture. London, Chicago, 1997, p. 366-367. Այս արմատով է կոչվում առաջին մարդը որոշ հնդեվրոպական առասպելներում, որի հիման վրա և վերականգնվում է հնդեվրոպական տիեզերածնության և մարդածնության առասպելը՝ տե՛ս B. L i n c o l n. Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religion. Berkeley, Los Angeles, 1981, p. 69 ff. Հնդկական առասպելաբանության մեջ Մանուն առաջին մարդն է, որ փրկվում է ջրհեղեղից: Հատկանշական է, Minuas-ը հանդես է գալիս որպես երկրանուն ջրհեղեղի լեռան, այսինքն՝ Նիբուր/Ջուզի լեռան շրջանում (Հ ո վ ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս. Հրեական հնախոսություն I.3.6, ըստ Նիկողայոս Դամասկոսցու): Սա հաստատում է Minua-ի և Minuas-ի մեր ստուգաբանությունը և ուրարտական վերնախավի կապը Նիբուր լեռան շրջանի հետ: Այս հարցերի շուրջը տե՛ս А. Е. П е т р о с я н. Армянский эпос и мифология. Ереван, 2002, с. 194-199 (ուրարտ. Minua-ն համարվել է նաև հայ. մանուկ բառի հնդեվրոպական արմատին՝ հ.-ե. *menu- «փոքր», տե՛ս Գ. Ջ ա հ ո լ կ - յ ա ն. Հայկական շերտն ուրարտական դիցարանում.— ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 55):

¹⁸ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 430-431:

¹⁹ Այս ստուգաբանությունն առաջարկել է Ռ. Այսլերը. հղվում է ըստ K. F. L e h m a n n - H a u p t. Նշվ. աշխ., էջ 902, հմմտ. էջ 684, 901. Մինուս և Արգիշտի անունների վերաբերյալ տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը..., էջ 95-102:

²⁰ Э. А. Г р а н т о в с к и й. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, с. 308, 314:

²¹ Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը..., էջ 33-34. Արամուի համար առաջարկված է նաև «արամեացի» մեկնաբանությունը, տե՛ս M. N. v a n L o o n. Urartian Art. Istanbul 1966, p. 7, n. 24; M. S a l v i n i. La formation de l'état urartéen, p. 399-400.

Sarduri. կարող է ներկայացվել որպես Sardorə (նկատենք, որ ուրարտ. *s-*ի հնչումը պարզ է. վերջին վանկը հնչել է թույլ, որպես ը, իսկ *o-*-ն սեպագրում հաղորդվել է ու-ով): Կապված է ուրարտական Sardi ղիցուհու անվան հետ²²: Հնարավոր է համադրել ղիցանուն + *doro- հնդեվրոպական անձնանվանական կաղապարին՝ հմմտ. հուն. Ապոլլոդորոս, Արտեմիդորոս, հայ. Աստվածատուր (Sardodoro- > Sardorə, կրկնվող վանկի սղմամբ և վերջին վանկի թուլացմամբ):

Ispuini (գուցե և *Inuspua*). հմմտ. ուրարտ. *išpuise* «երջանկություն (?)»։ ըստ Գ. Զահուկյանի, համադրելի է հնդեվրոպական ձևերի հետ (հնդեվրոպական *spōi-, հմմտ. լատ. *pro-sperus* «բարեհաջող, երջանիկ», ռուս. *успех* «հաջողութուն»)՝ -n- տարրով ածանցը բնորոշ է և՛ ուրարտական, և՛ հնդեվրոպական անվանաբանությանը:

Rusa. Արգիշթիի և Արամուի «գունային» անունների կողքին բնական է թվում Ռ. Այսլերի համադրությունը հուն. *Ρούσας* «կարմիր» ձևին²⁴ (սևը, սպիտակը և կարմիրը վաղնջական հասարակութուններում երեք էական գույներն են): Վերջինս բնիկ հունարեն է, բայց ի վերջո հանգում է հնդեվրոպական արմատի. ըստ այդմ, Ռուսայի համար կարելի է առաջարկել *rudh-ya ածանցյալ նախածեղ (հնդեվրոպական *reudh- «կարմիր». հիշենք, որ ուրարտ. սեպագիր *s-*ի հնչումը պարզ է)²⁵:

Erimena. վկայված է արդեն միջինասորեստանյան ժամանակներից²⁶: Համադրվել է արմեն ցեղանվան հետ²⁷. Հայկական ավանդական անվանացանկում առավել նման է Արամանեակին: Ռ. Այսլերը համեմատել է հուն. *Ἐριμένης* «երկար մնացող» (*Langbleibenden*) բառի հետ²⁸:

Սրանով ուրարտական արքայացանկը սպառվում է (հայտնի է արքայատոհմի և վերնախավի ևս մի քանի անուն, բայց սահմանափակվում ենք միայն թագադրված արքաների անուններով): Այս շարքում Արամու և էրիմենա անուններն առանձնահատուկ են: Առաջինը, ինչպես ասվեց, նույնական է առասպելական Արամին, որի հետ է կապվում հայերի արմեն ցեղանունը (Խորենացի, Ա.ժբ): Ըստ մի կարծիքի, Արամուից հետո ղինաս-

ն ու յ ն ի` Geschichte und Kultur der Urartaer, 1995, S. 26, որը, կարծում ենք, հավանական է, տե՛ս А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 79:

²² Այս անվան մասին տե՛ս И. М. Д ъ я к о н о в. Материалы к фонетике урартского языка. — «Вопросы грамматики и истории восточных языков», М. — Л., 1958, с. 38, 50; Г. А. М е л и к и ш в и л и. Урартские клинообразные надписи, с. 440. М. N. v a n L o o n. Նշվ. աշխ., էջ 8, ծանոթ. 29:

²³ Г. Б. Д ж а у к я н. Урартский и индоевропейские языки. Ереван, 1963, с. 28, 100.

²⁴ К. F. L e h m a n n - H a u p t. Նշվ. աշխ., էջ 902:

²⁵ Միայն մտահայեցողական է ուրարտ. *Rusa*-ի իրանական մեկնաբանությունը որպես *rōsan-* «լուսավոր», իբրև վերջին -n-ի որպես ուրարտական հոդ գիտակցմամբ և անկմամբ, տե՛ս Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմութուն, էջ 435:

²⁶ Г. Ф р а й д а н к. Новые данные об отношении среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами. — «Древний Восток», 2, Ереван, 1976, с. 87-88.

²⁷ Գ. Ճահուկյան. Հայոց լեզվի պատմութուն, էջ 441:

²⁸ Հղումն ըստ К. F. L e h m a n n - H a u p t. Նշվ. աշխ., էջ 902, տե՛ս և էջ 684:

տիան փոխվել է: Էրիմենան էլ Ուրարտուի անկման դարաշրջանի անուն է և թերևս կապված է հին դինաստիայի հետ:

Այս անձնանունների համար, այսպիսով, հավանական է հնդեվրոպական թերևս հունարենին մերձավոր, «թրակա-փոյուզական» ծագումը: Սարդուրի I-ի հայրանունն է *Lutipri*, որը մեկնաբանվում է խուռուրարտական հիմքերով ուրարտ. *lutu* «կին» + խուռ. *ipri* «տեր»: Ըստ Ն. Ադոնցի, *Lutipri*-ն Արամուի մականունն էր, որն իմաստով նույնական է Ռուսա I-ի *Uedipri* մականվանը՝ ուրարտ. *uedi(ani)* «կին» + *ipri*²⁹: Հնարավոր է հետևյալ զուգադրությունը: Խուռիական Միտանի թագավորությունում բոլոր հայտնի արքաները կրել են հնդարիական գահանուններ: Բայց գոնե մեկ արքա ունեցել է նաև խուռիական անուն (խուռիական են և երկու արքայադուստրերի անուններ): Դա բացատրվում է արքայատոհմի հնդարիական ծագմամբ: Արքաները կարող էին ունենալ խուռիական անձնանուններ, բայց գահանունները միայն հին դինաստիական էին³⁰: Նորթթակական արքաները ևս ունենում էին խուռիական անձնանուններ և խեթական գահանուններ: Նման մի սովորույթ կարող էր լինել և Ուրարտուում, որը ցույց է տալիս արքայատոհմի ոչ ուրարտալեզու ծագումը:

5. Արդեն վաղուց նշվել է լեզվական առումով բալկանյան (թրակյան, թրակափոյուզական) տարրի հավանական ներկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Հայաստանում և մերձակայքում մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերին³¹: Հայաստանի առաջնորդների և արքաների անուններից երկուսի լավագույն զուգահեռները Բալկաններից են՝ մակեդոնա-փոյուզական ավանդույթից:

Midas/ Mitas. Հայաստանի և մերձակա տարածքներում խեթերի դեմ ապստամբած մի առաջնորդի անունն է (մ.թ.ա. XV դ. վերջ)³²: Նույնական է Փոյուզիայի արքա Միդասի անվանը (մ.թ.ա. VIII դ.):

Karannis (ավելի հազվագեղ կարգում են նաև Lannis). Համադրելի է Մակեդոնիայի արքա Κάρανος-ի անվանը (հմտ. մակեդ. κόρανος «ար-

²⁹ Ն. Ադոնցի. Հայաստանի պատմություն. Երևան, 1972, էջ 194: Այս ստուգաբանություններն առաջարկել է Պ. Կրեյմերը, տե՛ս K. Lehmann-Haupt. Նշվ. աշխ., էջ 901: Կրեյմերն այդ անունները մեկնաբանում է որպես «կանանց տեր», իսկ Ադոնցը «աստվածուհու հովանավորյալ»: Հետաքրքիր է, որ այդ խուռուրարտական ձևերը պիտի լինեին ուրարտերենից որոշակիորեն տարբերվող մի բարբառից կամ քարագած արխաիզմների:

³⁰ И. М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа. — «Вестник древней истории» (далее — ВДИ), 1970, № 4, с. 41. Հ. Ավետիսյան. Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII–IX դդ. Երևան, 2002, էջ 21–22:

³¹ Գ. Ջահուկյան. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները. Երևան, 1970, էջ 79–81. Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 338–339, Ա. Պետրոսյան. «Արևելյան մուշկերի» էթնիկական պատկանելության խնդիրը. — Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. Հայաստանի հանրապետությունում 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան: Զեկուցումների թեզիսներ. Երևան, 1991, էջ 22–23: А. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 150–158, 163–168:

³² Այս ապստամբության թվագրության վերաբերյալ տե՛ս Ա. Քոսյան. Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում. — ՊԲՀ, 2000, № 3, էջ № 161–164:

քա», հուն. κάρανος «առաջնորդ», հնդեվրոպական ստուգաբանությունը)³³: Ըստ լեգենդի, Միդասը բրիգների արքան էր Մակեդոնիայում, որն իր ցեղակիցներով անցել էր Փոքր Ասիա և հիմնել Փոյուզիան: Նրան դուրս էր քշել Կարանոսը և հիմք դրել այն դինաստիային, որի ներկայացուցիչն էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին (Հերոդոտոս VII.73. Պլուտարքոս «Ալեքսանդր» II. Հուստինոս VII.1.11)³⁴:

Գ.Ջահուկյանը բերում է հայաստամակեդոնական նաև այլ անվանաբանական գուղազեռներ՝ Hugganas – Γυγαία, Gabildiyis – Κεβελίνοϋ և Κεβάλος (անձնանուններ), Barraya – Βέρ(ρ)οια, Halimana – Almana, Arniya – Ἄρνισσα (տեղանուններ). կան և մի շարք ակնառու հայաստաթրակյան գուղազեռներ³⁵:

Այս հոդվածի նպատակներից դուրս է քննարկել և վերլուծել նաև Հայաստայի անվանաբանությունը, որը շատ ավելի թերի է հայտնի, քան Ուրարտուինը: Բայց հայաստական և մակեդոնա-փոյուզական անձնանունների այս նույնականությունը դժվար է բացատրել այլ կերպ, քան այդ երկրների իշխողների լեզվական մերձավոր ազգակցությունը: Ընդ որում, Մակեդոնիայի առասպելական արքաները, զարմանալիորեն, թվագրվում են շատ դարեր ավելի ուշ, քան Հայաստայի իրական դեմքերը: Հատկանշական է, որ արևմտա-փոքրասիական Լյուդիա պետության լեգենդար պատմություն մեջ ևս կրկնվում են Հայաստայի և խեթական կայսրության հակադրության պատմական անունները և դրվագները³⁶: Ըստ այդմ, հնարավոր են նոր, հետաքրքիր ենթադրություններ: Արդյո՞ք Մակեդոնիայի լեգենդար պատմության նշված դրվագները Հայաստայի պատմական դեպքերի առասպելականացած հիշողություններն են: Դա հնարավոր կլինի, եթե Փոյուզիայում էական գեր կատարեր արևելյան (ծագումով՝ Հայաստայից) մի տարր, որի դինաստիական վեպը հունական ավանդույթում տեղափոխվել է փոյուզացիների արևմտյան բալկանյան նախնիների վրա:

Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում, ըստ Ստրաբոնի, հնում եղել են թրակյան ցեղեր (XI.5.2. XI.14.14): Արդեն ուրարտական դարաշրջանից այստեղ ի հայտ են գալիս հավանական բալկանյան անվանումներ³⁷: Հատկանշական է, որ Հայաստայի հնագիտությունը (այսինքն՝ Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիսարևմտյան շրջանների ուղբոնգեղարյան նյութերը) կապեր է դրսևորում ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի նյութի հետ, որի հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ Հայաստայի բնակչությունը մասամբ ծագում էր «Անգրկով-

³³ P. Chantraine. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Paris, 1968-80, p. 496.

³⁴ Այս անունների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը..., էջ 82-86. А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 165, ծանոթ. 534:

³⁵ Գ. Ջահուկյան. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 43, 73-81: Հեղինակի հետագա աշխատություններում նշվում է, որ Gabildiyis-ի վավերականությունը կասկածելի է:

³⁶ А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 156-163:

³⁷ Ս. Երեմյան. Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը»-ը, Մառը և հայագիտության հարցերը. Երևան, 1968, տե՛ս և Ս. Պետրոսյան. Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական լեոնաշխարհում. - ՊԲՀ, 1977, № 1:

կասից»³⁸: Լեոնաշխարհի հարավում բալկանյան կապերով էթնիկական տարրն առաջին անգամ հիշվում է մ.թ.ա. XII դ. ասորեստանյան աղբյուրներում: Թիգլաթպալասար I-ը (մ.թ.ա. 1116-1090 թ.) պատմում է, որ իր գահակալման տարում 20000 մուշքեր, իրենց հինգ արքաներով, որոնք հասուն տարի առաջ նվաճել էին Ալզի (Հայ. Աղձնիք) և Պուրուլումզի երկրները, գրավում են Կազմուխի երկիրը (Նիբուր/Ջուզի լեռան արևմուտքում): Արքան պարտության է մատնում մուշքերի 12000-անոց զորքը, մնացածին տեղահանում և վերաբնակեցնում, իսկ մուշքերի երկիրը՝ միացնում Ասորեստանին: Այդ ընթացքում 4000 կաշկացիներ (ուրիշ անունով արեշլացիներ) և ուրումացիներ՝ «Խաթե (խեթական) երկրի անհանդիստ/անհնազանդ զորքեր», որոնք գրավել էին Սուբարտուի (միևնույն երկրամասի) քաղաքները, առանց կռվի հպատակվում են արքային³⁹:

Պատմական Ծոփքի և հարակից տարածքներում վաղ երկաթի դարի սկզբում (մ.թ.ա. XII դ.) ի հայտ է գալիս մեծ քանակությամբ նոր, տեղականից էպես տարրեր «անդրկովկասյան» տիպի խեցեղեն, նույնական նախորդ դարաշրջանի ուշ բրոնզի վերջին փուլերի ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և մերձակա շրջանների (ներկայիս Վրաստանի և Թուրքիայի տարածքների) խեցեղենին: Սա Հայկական լեոնաշխարհի հին պատմության այն հազվագեղ գրավադներից է, երբ պատմական աղբյուրի տեղեկությունը կարելի է ուղղակիորեն համադրել հնագիտական տվյալների հետ՝ այդ փոփոխությունը բացատրվել է հիշյալ ցեղերի ներխուժմամբ⁴⁰:

Բայց և որոշակի հակասություն կա գրավոր աղբյուրների և հնագիտական նյութի միջև՝ առաջինները ներխուժողների դոնե մի մասին բնորոշում են որպես «Խաթե երկրի» մարդիկ, այսինքն՝ արևմտյան ծագում վերադրում, իսկ երկրորդը, առավել օբյեկտիվը, մատնանշում է նրանց հյուսիսարևելյան ծագումը: Ըստ Ա. Քոսյանի, այդ հակասությունը կարող է լուծվել, եթե ընդունենք, որ ներխուժողները եկել են լեոնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքից, Հայաստանի տարածքներից, որը մինչ այդ գտնվում էր խեթական ազդեցության գոտում և կարող էր ասորեստանցիների կողմից ընկալվել որպես «Խաթե երկիր»⁴¹: Հնարավոր է, որ ներկայիս Հայաստանի և/կամ հարակից տարածքներից մի զանգված անցած լինել արևմուտք՝ Հայաստ, ապա, իրենց մեջ տեղական բնակչություն ներառելով՝ հարավ:

³⁸ J. Y a k a r. Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: An Archaeological Assessment. – In: „Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp“. Ankara, 1992, p. 514.

³⁹ A. K. G r a y s o n. Assyrian Royal Inscriptions. Vol. II. Wiesbaden, 1976, № 18, 67, 93. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (пер., ред. И. М. Дьяконова). – ВДИ, 1951, № 2, № 10, 11, 12, 13, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. Երևան, 1981, էջ 16. տե՛ս և И. М. Д ъ я к о н о в. Предыстория..., с. 123-124:

⁴⁰ V. S e v i n. The Early Iron Age in the Elazig Region and the Problem of the Mushkians. – „Anatolian Studies“, XLI, 1991, p. 96-97. Պ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. Կենսատարածքի կազմակերպման կառուցվածքը և սոցիալ-ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում Ք.ա. XXII–IX դդ. – Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական լեոնաշխարհը Հայ էթնոսի բնօրրան. ղեկուցումների հիմնագրություններ. Երևան, 2004, էջ 21–22:

⁴¹ Այս հարցերի շուրջը տե՛ս Ա. Քոսյան. Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը. Երևան, 1999, էջ 105–107, 162–168, 175–176:

Մուշքերի ծագման և սկզբնական տեղայնացման վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Ըստ Ի. Դյակոնովի, այդ մուշքերը հայերի լեզվական նախնիներն էին՝ վաղնջահայերը, որոնք, գաղթելով Բալկաններից, սկզբնապես հիմնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում⁴²: Այս վարկածը չի ընդունվել մասնագետների մեծամասնության կողմից, իսկ հնագիտական նյութը, ինչպես տեսանք, մերժում է նրանց ելակետի բալկանյան տեղայնացումը: Այլ հեղինակներ մուշքերին համարել են Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների հին բնակիչներ, որոնց անվանումը հետագայում տարածվել է փոյուզագիների վրա (կարծում են, որ սեպագիր աղբյուրներում մուշքեր են կոչվել նաև մ.թ.ա. VIII–VII դ. Փոքր Ասիայում իրենց պետությունը ստեղծած փոյուզագիները): Ասորեստանյան աղբյուրներում հիշվում է մուշքերի արքա Միտան, որի անունը, ինչպես ասվեց, նույնական է դարբեր առաջ Հայաստանի շրջանում ապստամբած Միտաս/Միգասին: Հնարավոր ենթադրություններից մեկն է վերջինիս մուշքական ծագումը: Ասագիր musku/i ցեղանվան հետ նույնական է պոնտական մոսխերի ցեղանունը (հին հուն. μοσχου «մոսքեր»): սեպագրում օ-ն հաղորդվել է ու-ով, ս-ն շ-ով): Այս մոսխերի հետ են կապում վրացական մեսխի ցեղանունը և Մեսխեթի երկրանունը՝ Վրաստանի հարավ-արևմուտքում⁴³:

Կաշկացիները խեթական թագավորության հյուսիսարևելյան բարբարոս հարևաններն էին (Հայաստանից արևմուտք): Այդ անվանումը համեմատում են հյուսիսկովկասյան համահունչ մի ցեղանվան հետ (հայ. Գաշք, վրաց. Kasag/k-, ռուս. КОСОГ «չերքեզ»): Նույն ցեղի մյուս՝ արեշլացիներ կոչումը համադրելի է մեկ այլ կովկասյան ցեղանվան հետ՝ հուն. Ἀψύλα, լատ. Absilae, հայ. Ափշլիք, վրաց. Apsileti, հմմտ. արխազ. A-apswa «արխազ»⁴⁴: Ուրումագիների ցեղանունը հիշեցնում է հայերի (արմեն) և արամեացիների ցեղանունները, որի հիման վրա նրանց երբեմն համապատասխան ծագում է վերադրվել:

Չնայած մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքներին, ապացուցային հիմքեր չկան պնդելու, որ մ.թ.ա. XII դ. այդ ցեղանուններով կոչվող ցեղերը լեզվական առումով հայկական, արամեական, քարթվելական կամ հյուսիսկովկասյան ծագում են ունեցել՝ ցեղանունները հաճախ անցնում են մի ցեղից մյուսին: Բայց ցեղանվանական համապատասխանությունները մատնանշում են, որ այդ ցեղերի, կամ դոնե

⁴² И. М. Дьяконов. Предыстория..., с. 224.

⁴³ Մուշքերի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ա. Քոսյան. Մ.թ.ա. XII դարի..., էջ 162–166, (որտեղ մուշքերի հավանական ելակետն է համարվում Հայաստանի շրջանը): մուշքերի ցեղանվան, արևմտյան կապերի և Հայկական լեռնաշխարհում թողած հետքերի վերաբերյալ՝ А. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 150-154, 167. նրանց քարթվելական ծագման վերաբերյալ՝ օրինակ G. L. Kavtaradze. The Interrelationship between the Transcaucasian and Anatolian Populations by the Data of the Greek and Latin Literary Sources.– In: „The Thracian World at the Crossroads of Civilizations“. Bucharest, 1997, p. 353-354:

⁴⁴ Այս ցեղանունների վերաբերյալ տե՛ս И. М. Дьяконов. Предыстория..., с. 12; Н. Г. Волкова. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973, с. 19-23; И. Н. Воронцов. Древняя Аписилия. Сухуми, 1998, с. 6-18. А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 180:

նրանց մի մասի ելակետը կարելի է փնտրել Սև ծովի հարավարևելյան ափերից ոչ հեռու Պոնտոսում, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում և մերձակայքում:

Ուրարտական կայսրության, որպես կենտրոնացված քաղաքական ամբողջության, կերտման գործում էական է եղել իսալգի պաշտամունքի ներդրումը լեռնաշխարհի գրավյալ տարածքներում, որով Ուրարտուն տարբերվում է մնացած բոլոր հինարևելյան կայսրություններից⁴⁵: իսալգի պաշտամունքն այնքան առաջնային է եղել Ուրարտոում, որ Գ. Ղափանցյանն այն անվանել է «խալդամոլություն»⁴⁶: Ոչ մի հիմք չկա իսալգիին էթնիկական «ուրարտական» համարելու նա Ուրարտուի պետական աստվածն էր, և ոչ ուրարտացիների (ուրարտախոս հանրություն) էթնիկական աստվածը⁴⁷: Ընդ որում, խոսեցական դիցարաններում նա զուգահեռներ չունի: Մինչ կայսրության ստեղծումը նա պիտի լիներ մի ինչ-որ սահմանափակ համայնքի և տարածքի՝ Արգինիի մեծ աստվածը:

Իսալգի անունը, որպես դիցակիր անձնանունների բաղադրիչ, ավանդված է միջինասորեստանյան դարաշրջանից (զանգվածաբար՝ ուշասորեստանյան ժամանակներում՝ մ.թ.ա. VIII–VII դդ.): Այդ անունները կրող անձինք ուրարտացիներ չեն, անունների մեծ մասի մյուս բաղադրիչներն էլ պարզորոշ աքադական են, այսինքն՝ այդ մարդիկ ուրարտախոս չեն եղել⁴⁸: Դա մատնանշում է իսալգի պաշտամունքի առկայությունը Միջագետքին մոտ գտնվող տարածքներում, թերևս հենց Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Ուրարտուի կազմավորումից ավելի վաղ ժամանակներում:

Հունական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում Պոնտոսում, հիշում են խալդայների ցեղը (հին հուն. χαλδαῖοι «բալդայներ»), որը համապատասխանում է հայ. ինդիքին: Ուրարտագիտության ուսուցիչ Կ. Լեման-Հաուպտը գտնում էր, որ ուրարտացիները կոչվել են իրենց մեծ աստծու՝ իսալգի անունով: Նա խալդայներին համարում էր ուրարտացիների ժառանգներ, որոնք տեղաշարժվել են լեռնաշխարհի այդ ծայրամասը հայերի ճնշման տակ: Խորհրդային գիտության մեջ այս տեսակետը ջախջախիչ քննադատության ենթարկվեց և փաստո-

⁴⁵ И. М. Дьяков. Жертвоприношения в Тейшебаини, с. 58. ն ու յ ն ի՝ К вопросу о символе Халди. — «Древний Восток», 4, Ереван, 1983, с. 190.

⁴⁶ Գ. Ղափանցյան. Ուրարտուի պաշտությունը. Երևան, 1940, էջ 114:

⁴⁷ M. S a l v i n i. Le panthéon..., p. 85, ն ու յ ն ի՝ Geschichte..., S. 184:

⁴⁸ Այս անունների վերաբերյալ տե՛ս K. L. T a l l q v i s t. Assyrian Personal Names. Helsingfors, 1914, p. 83; Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. — ВДИ, 1951, № 3, с. 244-245; C. S a p o r e t t i. Onomastica Medio-Assyria. Roma, 1970, I, p. 283. Г. Ф р а й д а н к. Новые данные об отношениях среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами, с. 87. ա հ ա որոշ անունների թարգմանություններ (ըստ Կ.Տալկվիստի)՝ «Օ իսալգի, պահպանիր եղբորը», «Իսալգին տնկեց», «Իսալգին ողորմաց», «Իսալգին ստեղծեց», «Իսալգին իմ աստվածն է», «Իսալգին ինձ հետ է», «Իսալգին հովանավոր է», «Օ իսալգի, ողորմա ինձ»: Մ Սալկինին միջինասորեստանյան դարաշրջանի երկու հայտնի անունները, առանց հիմնավորման, թվադրում է մ.թ.ա. XIII դ. (M. S a l v i n i. Le panthéon..., p. 83), թեև նրա հղած հեղինակները՝ Սապորետին և Ֆրայդանկը ներկայացնում են դրանք առանց թվադրության:

րեն դուրս եկավ շրջանառությունից⁴⁹: Այս քննադատությունը ճիշտ էր միայն մասամբ՝ ուրարտացիների խալդեր կոչվելը հենվում է տեքստի սխալ մեկնաբանության վրա, և ղժվար է պատկերացնել, որ հին կայսրության առաջատար ժողովուրդը կարող էր վերածվել հայերի դեմ մարտնչող և Հայաստանի արքային ռազմիկներ տվող ռազմաշունչ վայրի լեռնականների մի ցեղի: Բայց և այնպես, բերված փաստարկները չեն բացառում խալդայ-հաղտիք ցեղանվան կապը հալդի գեղանվան հետ⁵⁰: հալդի գեղանվան հետ համագրելի է և Haldiriullhi քաղաքանունը, որի հետագա ձևափոխությունն են տեսնում Հյուսիսային ծովակի թուրքական Ջլդր անվանման մեջ⁵¹ (Տայք նահանգի արևելքում):

«Մհերի գուռ» է կոչվել Վանա ժայռի հսկայական ժայռափոր արձանագրությունը, որի սկզբում ասվում է, որ այդ «գարպասները» նվիրվում են հալդիին («հալդիի գարպասները» ուրարտական ամենատարածված պաշտամունքային կառույցներն են): «Սասնա ծոերում» «Մհերի գունից» է ժայռի մեջ մտնում և այդտեղից պիտի դուրս դա Փոքր Մհերը: Ըստ Ի. Դյակոնովի, դա անկասկած նշանակում է, որ հին Հայաստանում հալդին նույնացվել էր Միթրա-Միհր աստծուն (որի վիպական ժառանգն է Մհերը)⁵²: Միհրի մեհյանը գտնվում էր Դերջան գավառի Բադայառիճ («աստծու գյուղ») գյուղում: Այս գավառը թերևս նվիրված էր Միհրին, ինչպես հարևան Եկեղյաց և Դարանաղի գավառները Անահիտին ու Արամազդին: Դերջանը գտնվում էր պատմական հաղտիքի հարևանությունում (հարավ): Բադայառիճից արևելք, նույն գավառում հայտնի է հաղտոյ առիճ գյուղը: Միհրի պաշտամունքի շրջանի հաղտոյ առիճը, որպես Բադայառիճին զուգահեռ մի անվանում, կարող է վերադրվել Միհրի տեղական հին համապատասխանությանը: Սա միանգամայն համահունչ է Վանա ժայռի հալդի-Մհեր համագրությանը: Այսինքն՝ Հայաստանի Հյուսիսարևմուտքում ևս Միհրը կապվել է xald/t- անվանաբանական տարրի հետ: Կարելի է կարծել, որ այդտեղ ևս հնում պիտի եղած լինեին հալդիի պաշտամունքի մի կենտրոն, որը հետագայում անցել է Միհրին:

Մանրամասն քննարկումը ցույց է տալիս, որ հալդիի կերպարը հնագույն ներկայացուցիչն է հայկական և կովկասյան առասպելների հիմնական քարից (վերա)ծնվող հերոսի «կովկասյան պրոմեթևսների» (հայ. Արտավազդ, Մհեր, վրաց. Ամիրանի, աբխազ. Աբրսքիլ, կովկասյան նարթական էպոսների մեծ հերոսները՝ աբխազ. Սասրըկվա, ադրդ. Սոսրուկո, օս.

⁴⁹ Б. Б. П и о т р о в с к и й. Урарту, с. 326–332. նույնի՝ Ванское царство. М., 1959, с. 117–121.

⁵⁰ հաղտիքը հիպոթետիկ կերպով նույնացնում են ուրարտական Halitu տեղանվանը, որն իբր բացառում է նրա կապը հալդիի հետ: Բայց գեղանվան տեղական հնչողությունը կարող էր լինել *հալտ-, և ուրարտական գրիչը կարող էր չընկալել այդ տեղանվան գիցակիր բնույթը և կապն իրենց հալդիի հետ: հալդայաներին, հատկապես վրացական գիտություն մեջ, քարթվելական ցեղ են համարում, որի համար լուրջ կովաններ չկան (տես օրինակ, G. L. K a v t a r a d z e. նշվ. աշխ., էջ 353–354):

⁵¹ Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту, с. 220.

⁵² И. М. Д ь я к о н о в. К вопросу о символе Халди, с. 191–193.

Սոսլան և այլն)⁵³: Սրանց հնագույն մի տարբերակն է փոյուզական Ագ-դիստիսը⁵⁴: Խալգիի հետ են կապում սրբազան սայլի պաշտամունքը, Հայտնի նաև Փոյուզիայում, և «Խալգիի դարպասների» ճարտարապետական զուգահեռներն էլ Հայտնի են Փոյուզիայից⁵⁵:

Դերջանը, ըստ Ստրաբոնի (XI.14.5), Հայերը գրավել էին մոսյունոյկներից և խալյուբներից (հին հուն. χαλυβες «քալյուբներ»)։ ըստ հեղինակի, այդպես են կոչվել հնում խալգայները (Ստրաբոն XII.3.19)։ Ընդ որում, խալյուբ ցեղանունը միարժեք չէ⁵⁶։ Ինչևէ, Միհրի պաշտամունքի շրջանը հնում պետք է գտնվեր խալուբ/խալգայների երկրում։ Կարելի է ենթադրել, որ խալգայ/խաղտի ցեղանունը մականունն է, տրված այլ անվանում ունեցող մի ցեղի՝ խալյուբներին, կամ նրանց մի մասին, իրենց աստծու անունից, որպես «խալգապաշտներ»։ Ըստ Ի. Դյակոնովի, հնարավոր է, որ այդ խալյուբ/խալգայները նույնական են մոսխերին⁵⁷։ Բայց կա հակասություն՝ Խալիսուն հիշվում է Մուշքիների հետ, որպես նրանից տարբեր մի երկիր։ Խնդիրը կարող է լուծվել, եթե ենթադրենք, որ Մուշքիներն և Խալիսուն (եթե վերջինս իրոք կապված է խալգայների հետ) ներկայացնում են իրար մերձավոր ազգակից ցեղեր, կամ միևնույն ցեղի երկու տարբեր ճյուղեր։

⁵³ Ա. Պետրոսյան. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը..., А. Е. Петросян. Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди. — Հայկական «Սասնա ծռեր» հանրու և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը. Երևան, 2004:

⁵⁴ Н. С. Трубецкой. Избранные труды по филологии. М., 1987, с. 346-349.

⁵⁵ Այս հարցերի շուրջը տե՛ս օրինակ Р. С a l m e y e r. Some Remarks on Iconography — In: „Urartu: a Metallworking Center in the First Millennium B.C.E.“ Tel Aviv, 1991, p. 313-315. И. М. Дьяков. К вопросу о символе Халди, с. 192-193. М. S a l v i n i. Le pantheon..., p. 82.

⁵⁶ Քսենոփոնը հստակորեն տարբերակում է խալյուբներին խալգայներից։ Ապա, խալյուբ ցեղանվամբ, բացի ամենամարտաշունչ ուղեծրերի մի ցեղից, նա հիշում է մոսյունոյկներին հպատակված երկաթագործների մի հանրույթ (Անաբասիս IV.7.15, V.5.1)։ Հունական ավանդույթում սկզբնապես խալյուբներ են կոչվել երկաթագործության հիմնադիր խաթերը (В. В. Иванов. История славянских и балканских названий металлов. М., 1983, с. 98), որոնք մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակում ձուլվել են խաթերին։ Հետագայում այդ ցեղանունը կարող էր անցնել այլ ցեղերի։ Ինչ վերաբերում է Ն.Մառի՝ խալյուբ և խաղտի/խալգայ անվանումները միևնույն խալ- հիմքի համապատասխանաբար քարթվելական և հայկական հողնակի ձևեր համարելուն, ապա դա կոռեկտ չէ (ցեղանվան հիմքն է խաղտ-, հմտ. սեռ. խաղտոյ, իսկ հավաքականակերտ տի-ն չի հանդիպում ցեղանուններում, տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը..., էջ 266)։ Խալյուբների և խալգայների վերաբերյալ տե՛ս և Բ. Հարսևիսյան-յան. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան, 2001, էջ 89-98:

⁵⁷ И. М. Дьяков. Предыстория..., с. 218. Ն ու յ ն ի՝ Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и походы вавилонских царей. — ВДИ, 1981, № 2, с. 58. Նույնի՝ К праистории армянского языка. — „Историко-филологический журнал“, 1983, № 4, с. 171, прим. 68. Ահա այդ հարցի հիմնավորման հատվածը՝ հղված երկրորդ աշխատությունից. «Հավանաբար, նրանք (մոսխերը — Ա. Պ.) նույնական են խալյուբներին (հատկապես եթե ենթադրենք, որ մոսխերին հիշող և խալյուբներին չճանաչող Հերոդոտոսի I.28 հատվածն ընդմիջարկություն է, ինչպես կարծել են դեռևս XIX դ. ժողովուրդների այլ ցանկերում, Հերոդոտոսի մոտ հիշվում են միայն մոսխերը և ոչ խալյուբները։ Ստրաբոնը, որ հիշում է ինչպես մոսխերին, այնպես էլ խալյուբներին ու խալգերին, հավանաբար, էպիկտիկորեն օգտադրծել է տարբեր աղբյուրներ»։

Այստեղ քննարկվող պատմական դործրնթացների որոշ արձագանքներ կարելի է գտնել Հայոց ազգածին առասպելում (Խորենացի Ա.Ժ-Ժբ, Սեբեոս Ա): Հայկը, Հայոց առաջին էպոնիմը, Բաբելոնից շարժվելով Հյուսիս, Հանգրվանում է մի լեռան ստորոտում, ապա, այդ երկրամասը թողնելով իր թոռ Կադմոսին, Հաստատվում է Վանա լճի Հյուսիսում: Նրա ավագ որդի Արամանյակ/Ար(ա)մենակը (ըստ Սեբեոսի առաջին գրքի՝ Հայերի մյուս էպոնիմը), այդ շրջանը թողնում է իր եղբայրներ Խոռին ու Մանավագին՝ Խորխոռունիների ու Մանավագյանների էպոնիմներին և անցնելով Հյուսիս, Հաստատվում Այրարատում՝ Արարատյան դաշտում, որն այդ ժամանակից դառնում է Հայաստանի կենտրոնը: Մի քանի սերունդ անց, Հայերի երկրորդ էպոնիմ Արամը, Հաղթելով իր հակառակորդներին Հայաստանի Հարավում, գրավում է Կապադոկիան և այնտեղ կուսակալ թողնում իր սոհմակից Մշակին:

Հայկի առաջին Հանգրվանը, ակնհայտորեն, Նիբուր/Ջուրի լեռան շրջանն է, իսկ Կադմոսը՝ Կադմուխի երկրի էպոնիմը: Այդ Հանգրվանը Նիբուր լեռան մոտ՝ խուռաուրարտական ամպրոպի աստված Թեշուբ-Թեյշեբայի պաշտամունքի շրջանում, մատնանշում է Հայկի և այդ աստծու կերպարների նույնացումը⁵⁸: Թեշուբն ուներ երկու որդի-ցլիկ՝ Seri և Hurri, որոնք կարող են դիտվել որպես խուռաուրարտական լեզվախմբի երկու ճյուղերի՝ ուրարտացիների և խուռիների էպոնիմներ՝ Hurri-ն նույնական է խուռիների, իսկ Seri-ն՝ Համադրելի ուրարտական ենթադրյալ suri ցեղանվանը⁵⁹ (խուռերենում և ուրարտերենում կան e/u համապատասխանություններ)՝ Հայկի որդի Խոռը նույնական է սեպադիր Hurri-ին (որտեղ ու-ն հաղորդում է օ հնչյունը, հմմտ. եբր. hōrī, հուն. χορατος)⁶¹: Մանավագը, որի անունը երբեմն համադրվում է ուրարտական Մինուա արքայանվանը, կարող է համարվել վերջինիս իրանական ազդեցությունը ձևափոխված մի տարբերակը⁶², այսինքն՝ մեկնաբանվել որպես ուրարտացիների էպոնիմ⁶³:

Արամանյակի իր հոր երկիրը թողնելը կրտսեր եղբայրներին և տեղաշարժը Արարատյան դաշտ, չի համապատասխանում առասպելի տրամաբանությունը (նահապետի ավագ որդին պիտի ժառանգեր հոր ոստանը, ինչպես տեղի է ունենում Արամանյակի հաջորդների ժամանակ) և կարող

⁵⁸ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիրշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում. - ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 131:

⁵⁹ Ուրարտական արքաների կոչումներից մեկն է «Surili-ի արքա», որի հիման վրա էլ վերականգնվում է այդ ցեղանունը, տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов. Жертвоприношения в Тейшебаини, с. 59-60. I. M. Diakonoff. First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia, p. 53.

⁶⁰ I. M. Diakonoff. Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, p. 83.

⁶¹ Խոռի՝ որպես խուռիների էպոնիմի վերաբերյալ տե՛ս Գ. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան. Երևան, 1961, էջ 114-115, Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձանունների լեզվական աղբյուրները. - ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ 55:

⁶² Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 441:

⁶³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. Петросян. Армянский эпос и мифология, с. 193-194.

է դիտվել որպես խուռաուրարտական ցեղերի ճնշման տակ հայերի հյուսիս տեղաշարժի մի արձագանք: Հակառակ տեղաշարժ է տեղի ունենում Արամի ժամանակ, որը, ելակետ ունենալով իր մայրաքաղաք Արմավիրը Արարատյան դաշտում, նոր երկրամասեր է գրավում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում: Արամ և Մշակ անունները համադրելի են ուրումացիների և մուշքերի ցեղանունների հետ՝ այդ կերպարները կարող են համարվել համապատասխան ցեղերի էպոնիմներ⁶⁴ (Մշակի՝ մուշքերի էպոնիմ լինելը հաստատվում է այն հանգամանքով, որ Սորենացին նրա անունից է բխեցնում Կապադովկիայի Մաթակ քաղաքի անունը, մինչդեռ Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ և անտիկ ավանդույթում այն կապվում է մոսիս/մեսիսների հետ)⁶⁵: Ըստ այդմ, կարելի է ենթադրել, որ այն շարժումը, որի մասին վկայում է մ.թ.ա. XIII դ. հնագիտական մշակույթի փոփոխությունը Արևմտյան Հայաստանում և ուրումացիների և մուշքերի ներխուժման վերաբերյալ տեղեկությունը, իրոք սկիզբ է առել ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և մերձակա տարածքներից:

Այս լեգենդը Արամին և Մշակին տեղայնացնում է Կապադովկիայում, իսկ այլ տվյալներ՝ Սասունում և Մուշում: Սասունի շրջանը ուրարտական աղբյուրներում կոչվել է Ուրմե. այստեղ է տեղայնացվում, հավանաբար, նաև «ներքին Ուրումու» երկիրը⁶⁶: Իսկ Մուշ տեղանունը, ըստ Ի. Դյակոնովի, կարող է կապվել մուշքերի ցեղանվան հետ⁶⁷: Մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ աղգածին ավանդույթյան Արամ-Մշակ զույգը համապատասխանում է «Ասանա ծոեր» էպոսի հնագույն տարբերակի Սանասար-Մուշ զույգին՝ Սասունի և Մուշի էպոնիմներին, որտեղ Սանասարն Արամի կերպարի ժառանգն է, իսկ Մուշը և Մշակը (Մուշակ) միևնույն անվան տարբերակներն են⁶⁸: Վաղուց ի վեր մուշք անվանումը համադրվել է բալկանյան և արևմտափոքրասիական *mus*- ցեղանվան հետ⁶⁹ (Համտ. Մյուսիա երկրանունը, որը հաճախ ներկայացվում է ըստ նոր հունարեն հնչման՝ Միսիա): Մուշ-Սասունի և Մյուսիայի հին առասպելներում և անվանաբանություն մեջ ի հայտ են գալիս բացահայտ զուգահեռներ, ո-

⁶⁴ Այս մեկնաբանությունը տե՛ս օրինակ Г. А. К а п а н ц я н. Хайаса — колыбель армян. — „Историко-лингвистические работы“. Т. 1, Ереван, 1956, с. 147; Я. А. М а н а н д я н. Сообщения хеттских, ассирийских, урартийских и древнеармянских источников о Хайаса-Аззи. — Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Երկեր. Հ. Ե. Երևան, 1984, էջ 559, Ա. Ե. Երեմյան. Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում. — Հայ ժողովրդի պատմություն. Հ. 1, Երևան, 1971, էջ 234, 237, Գ. Ս ա ռ դ ս յ ա ն. Ուրարտական տեղությունը և հայերը, Բ. Ա ո ա ք ե լ յ ա ն, Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, Գ. Ս ա ռ դ ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 59; А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 150: Նախորդ հեղինակները Արամի կողմից Կապադովկիան նվաճելը համարում էին հայերի՝ Կապադովկիայում նախնական հանդրվան ունենալու առասպելականացած արձագանք, Համտ. Կապադովկիայի հունարեն «առաջին Արմենիա» կոչումը: Բայց վերջինս հռոմեական պրովինցիայի անվանում է, ստեղծված մ.թ. IV դ., և այդ մոտեցումը չունի ոչ մի իրական հիմք և դալիս է միայն հայերի արևմտյան ծագման ավանդական վարկածից:

⁶⁵ Այս հարցի շուրջը տե՛ս և G. L. K a v t a r a d z e. Նշվ. աշխ., էջ:

⁶⁶ Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 212.

⁶⁷ И. М. Д ъ я к о н о в. Предыстория..., с. 223, прим. 87.

⁶⁸ А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 151:

⁶⁹ И. М. Д ъ я к о н о в. Предыстория..., с. 222 (ըստ Ա. Գյոտցեի և Գ. Կրեյմերի):

րոնք հաստատում են, որ այդ երկրամասերի հին բնակչության մեջ եղել է նույնական լեզվական առումով բալկանյան մի տարր⁷⁰:

Ստրաբոնի բերած լեզենգի համաձայն, արմենների (հայերի) նախնին էր թեսալացի արգոնավորդ Արմենոսը, որը Յասոնի հետ Կոլխիդա է նավում: Նրա ուղեկիցները սկզբնապես հաստատվում են Ակիլիսենեում՝ Եկեղիքում և շրջակայքում, որտեղից տարածվում են այլ շրջաններում, մինչև Ադիաբենե՝ Ասորեստան (Ստրաբոն XI.4.8, XI.14.12, տե՛ս և Տրոգոս Պոմպեոսի աշխատության Հուստինոսի համառոտագրությունը՝ XLII.2.3):

Հայկի, Արամի ու Մշակի և Արմենոսի ավանդությունները հայոց ազգածագումը ներկայացնող առանձնահատուկ առասպելական աղբյուրներ են, որոնց նպատակից գուրս է եղել այլ էթնիկական խմբերի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ պահպանելը: Բայց և այնպես, եղած նյութը հնարավորություն է տալիս որոշ եզրահանգումների: Եթե ճիշտ է ուրումացիների և հայերի օտարալեզու արմեն ցեղանվան կապը, ապա, ելնելով Ստրաբոնի լեզենգից, ուրումացիների նախնական տեղայնացումը կարելի է փնտրել Երզնկայի շրջանում, այսինքն՝ խեթական աղբյուրների Հայաստանում:

Ուշագրավ է տարաբնույթ աղբյուրներում ուբարտական Մինուային համադրելի անունների ի հայտ դալը: Արգոնավորդները, ինչպես ասվեց, կոչվել են մինյուացիներ (իրենց նախահոր՝ Օրքոմենոսի արքա Μινύας-ի անունով): Մինյուասը, մյուս կողմից, մի երկիր էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (Ասորեստանի հյուսիսում), ջրհեղեղի Նիբուր/Ջուզի լեռան մոտ, այսինքն՝ պատմական Ուրուատրիում: Մինյուասի հետ համահունչ անունով Մանավազը Հայկի հետ այդ լեռան շրջանից գալիս է Հարք՝ որտեղ նրա անվան հետ է կապվում Մանազկերտ քաղաքը: Ուրարտական Մինուա արքան (մ.թ.ա. 810–786) գրավում է Դիաուխի երկիրը, որը ներառում էր խեթական դարաշրջանի Հայաստանի և հունական աղբյուրների Կոլխիդայի որոշ տարածքներ: Ըստ այդմ, Մինյուաս-Մանավազն իրոք կարող է համարվել ուրարտական էպոնիմ, որին հունական ավանդույթը բալկանյան ծագում է վերագրել: Եվ արդյո՞ք մինյուացի արգոնավորդների արշավանքը Կոլխիդա Մինուայի և նրա որդի Արգիշթիի կողմից այդ երկրամասի նվաճման առասպելական արձագանքը չէ⁷¹:

Այս քննության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Ուրարտուի իշխող վերնախավը եղել է հնգեվրոպական ծագման: Խեթական կայսրության կործանման դարաշրջանում (մ.թ.ա. շուրջ 1200 թ.) մի քանի ցեղ, ներխուժելով Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններից, դրավել են լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան տարածքները (Մուշ, Մոփք, Աղձնիք, Կորդուք), իսկ Թիգլաթպալասարը նրանցից շատերին վերաբնակեցրել է նաև հարևան շրջաններում: Այդ ցեղերից մեկը, մի քանիսը, կամ բոլորը եղել են հնգեվրոպական ծագման լեզվական առումով թերևս ազգակից բալկանյան ցեղերին: Նոր եկած ռազմաշունչ այդ տարրը, ինչպես և հնգեվրոպական ցեղերի մյուս հայտնի գաղթերի դեպքում, իշխող դիրք է գրավել տեղի հին բնակչության նկատ-

⁷⁰ А. Е. Петросян. *Նշվ. աշխ.*, էջ 150-158, 163-168:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 194-195:

մամբ: Այդ եկվորներից սերված արքայատոհմով առաջնորդվող մի զանգված, ելած Արգինի քաղաքի շրջանից, մ.թ.ա. IX դ. վերջին իր իշխանութունը տարածում է ողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա⁷²:

Հավանական է, որ այդ արքայատոհմը և նրա շրջապատը ծագելն մուշքերից, կամ լինելն մուշքերին ազգակից մի հանրույթ, այն ցեղի գաղթականութունը, որը հետագայի հին հունական աղբյուրներում կոչվել է խալդայներ: Արդեն Արգինիում և Կոմենոսում, հնարավոր է, որ նրանք կորցրել են իրենց լեզուն, բայց, ինչպես հաճախ նման դեպքերում, պահպանել ղինաստիական անունները: Նրանց և տեղաբնիկների ուրարտեների կրողների հարաբերությունը կարող է պատկերացվել այնպես, ինչպես եղել է արիացիների և խուուրիների հարաբերությունը Միտանիում, սկանդինավյացի-վարյազների և սլավոնների կամ թյուրք-բուլղարների և սլավոնների հարաբերությունը Հին Ռուսիայում և Բուլղարիայում:

Այս վարկածը որոշ չափով վերադարձ է դեպի Կ. Լեման-Հաուպտի և Պ. Կրեչմերի գրությունները, դրանց մի նորացված տարբերակը⁷³: Ուրարտուի արքայատոհմը և վերնախավը ծագեցնելով մ.թ.ա. XII դ. նվաճողներից՝ հատկապես մուշքերից, մենք ելնում ենք ոչ միայն վերջիններիս բալկանյան կապերից, այլև այն հանգամանքից, որ պատմության ընթացքում ամենուրեք սովորաբար գերիշխող դիրքեր են գրավում վերջին դարաշրջանի նվաճողները:

Դա չի նշանակում, որ այդ ցեղերը հայտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և մերձակայքում հենց մ.թ.ա. XII դ.: Նախ, Թիգլաթպալասարի նշած հիսուն տարին միայն մոտավոր թիվ է: Նրանց առաջին, թերևս ոչ այդքան մեծաքանակ ներխուժումները կարող էին տեղի ունեցած լինել շատ ավելի վաղ: Որպես պատմական զուգահեռ նշենք իրանական և թյուրքական ցեղերի ներխուժումները Հայկական լեռնաշխարհ տարբեր դարաշրջաններում: Արամու, գուցե և Մինուա անունների առաջին զուգահեռները Հայկական լեռնաշխարհի մերձակայքում ի հայտ են գալիս արդեն մ.թ.ա երրորդ հազարամյակի վերջից⁷⁴: Ուրումագինների և արեշացիների ցեղանունների հետ համադրելի Urumum և Apisal ցեղատեղանունները միջագետքյան աղբյուրներում ավանդված են խորը հնութ-

⁷² Այս վարկածի վերաբերյալ տե՛ս Ա. Պետրոսյան. «Արևելյան մուշքերի»..., А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 53, 102, 196; նույն ի՛նչ՝ Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը..., էջ 266-269, նույն ի՛նչ՝ Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, с. 52-54:

⁷³ Ըստ Լեման-Հաուպտի, ուրարտացիները (Ուրարտուի իշխող տարրը) հնդեվրոպական մի ցեղ էին, ծագումով Արևմտյան Փոքր Ասիայից՝ Լյուկիայից և մերձակայքից, և կապված էին նաև Բալկանների՝ Հունաստանի հետ, որոշակի ընդհանրություններ ունենալով նաև հին կրետեական և հարուսկյան մշակույթներում: Գալով արևմուտքից, նրանք տիրել էին Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակչությանը (К. Леманн - Гаупт. Вступительная лекция по истории и культуре халдов. — „Труды Тбилисского государственного университета“, VI, 1936): Ըստ Կրեչմերի՝ Ուրարտուի արքայատոհմը փոյուզական ծագում ուներ, որն ընդունվել է նաև այլոց կողմից (տե՛ս В. В. Пиотровский и И. Урарту, с. 47-48), տե՛ս և Н. R. Hall. The Ancient History of the Near East. London 1920 (first published in 1913), p. 458, № 1.

⁷⁴ А. Г. К и ф и ш и н. Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа (2162—2137 гг.). — „Палестинский сборник“, 13 (76), с. 65-66.

յունից. հնարավոր է, որ այդ ցեղերի որոշ հատվածներ Միջագետք և հարակից տարածքներ անցած լինեին շատ ավելի վաղուց⁷⁵: Խոռոհուրարտական առասպելներում էլ ի հայտ է գալիս հնգեվրոպական մի շատ հին, բալկանյան կապեր ունեցող շերտ՝ այգպիսին են թվում, օրինակ, ամպրոպի աստված Թեշուր-Թեշեբայի և նրա հակառակորդի անունները⁷⁶:

Որտեղից և ե՞րբ կարող էր Հայկական լեռնաշխարհում հայտնվել բալկանյան տարրը: Ըստ ավանդույթյան, արգոնավորդների ճանապարհորդությունը Հունաստանից Կոլխիդա կատարվել է Տրոյայի պատերազմին նախորդող սերնդի հերոսների կողմից՝ մ.թ.ա. XIII դ., իսկ բալկանյան տիպի անունները Հայաստանի շրջանից ավանդված են ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. XV–XIV դդ.: Մյուս կողմից, ըստ Թ. Գամկրելիձեի և Վ. Իվանովի, արգոնավորդների առասպելը կարող է ղիտվել որպես մի հիշողություն հույների և բալկանյան ժողովուրդների՝ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում ունեցած հին հայրենիքի⁷⁷: Հիշենք, որ Մակեդոնիայի ու Փոյուգիայի լեգենդար արքաների անուններն էլ կրկնում են բաղում դարեր առաջ ավանդված հայաստան պատմական անունները, ինչը հնարավոր է բացատրել հնգեվրոպական դարաշրջանից շատ ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսից հետո մարդկանց՝ Հայաստանից դեպի արևմուտք տեղաշարժով:

Մնում է ավելացնել, որ այս վարկածով նոր, ավելի հավանական մեկնաբանություններ կարող են ստանալ մի շարք պատմական փաստեր՝ Ուրարտուի անկումը, Ուրարտու-Հայաստան անցումը (որպես արքայատոհմի անկում և վերնախավի փոփոխություն կայսրության ներքին էթնիկական հակասությունների հետևանքով), հունական աղբյուրներում արմենների մշտապես փոյուգական-բալկանյան ծագում վերագրելը (որպես ուրարտական վերնախավի փոյուգական կապերի արձագանք), հունա-ուրարտական և հայ-հնաբալկանյան մի շարք բառային, անվանաբանական զուգահեռներ և այլն:

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ УРАРТСКОЙ ЭЛИТЫ

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

Урартское государство, его религия, письменность и другие показатели были созданы, вероятно, малочисленной элитой (П. Зимански). Название Урарту

⁷⁵ Ուրումումը հիշվում է Նարամ-Սուենի դեմ ապստամբության մասին էպիկական մի տեքստում (տե՛ս G. A. B u r t o n. The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad. New Haven, 1929, p. 140-141), իսկ Ապիշալը Հին Միջագետքում հայտնի մի երկիր է. սրանց և ուրումացիների ու արեշիացիների կապի վերաբերյալ տե՛ս I. J. G e l b. Inscriptions from Alishar and Vicinity.— „Researches in Anatolia“. V. 6, Chicago, 1935, p. 6.

⁷⁶ Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը...:

⁷⁷ Т. В. Г а м к р е л и д з е и В. В. И в а н о в. Նշվ. աշխ., էջ 908:

восходит к древним Уруатри, Уратри, локализованным в области горы Нибур/Джуди на крайнем юге Армянского нагорья. Культовые центры двух первых богов государства были расположены в тех же районах, вне пределов государства. Специфический трехчастный пантеон Урарту структурно сопоставим с индоевропейскими трехфункциональными пантеонами (А. Петросян). Имена урартских царей не этимологизируются по-урартски. Два из них – Минуа и Аргишти имеют очевидные балканские параллели (Μίνυας, 'Αργηστής/'Αργεστής), остальные также этимологизируются на базе балканской и индоевропейской ономастики (П. Кречмер, Р. Эйслер, Г. Джаукян, А. Петросян). В XII в. до н.э. племя мушков в союзе с двумя другими племенами захватили западные и южные области нагорья. Мушки, т.е. мосхи греческих источников, были, видимо, идентичны халдайцам (И. Дьяконов), этноним которых сопоставим с именем Халди, верховного бога Урарту. Выдвигается гипотеза, что именно они стали правящей элитой урартоязычного юга нагорья. В IX в. до н.э. эти южане сумели объединить все нагорье под властью своей династии.

THE PROBLEM OF THE ETHNIC ORIGINS OF THE URARTIAN ELITE

ARMEN PETROSYAN

S u m m a r y

The Urartian state, its religion, writing and other markers were created, probably, by a small elite (P. Zimansky). The name Urartu is derived from ancient Uruatri, Uratri, located in the area of Mt. Nibur/Cudi to the extreme south of the Armenian Highland. The cult centres of the two main gods of the state were located in the same regions, outside the Urartian limits. The Urartian pantheon structurally is comparable with the Indo-European tripartite panthea (A. Petrosyan). The names of the Urartian kings are not of Urartian origin. Two of them – Minua and Argisti – have obvious Balkanic parallels (Μίνυας, 'Αργηστής/'Αργεστής), others may also be etymologized on the basis of Balkanic and Indo-European onomastics (P. Kretschmer, R. Eisler, G. Djahukian, A. Petrosyan). In the 12th century B.C. the Mushkians, in alliance with two other tribes, occupied the western and southern areas of the Highland. The Mushkians, i.e. the Moschoi of the Greek sources, were, probably, identical with the Chaldaioi (I. Diakonoff), whose ethnonym is comparable with the name of the supreme god of Urartu Haldi. A hypothesis is put forward: those newcomers became the ruling elite of the Urartian-speaking south of the Highland. In the 9th century B.C. these southerners managed to consolidate the whole Highland under the reign of their native dynasty.